

A német „Délkelet-kutatás” és a müncheni Délkelet-Európa Társaság náci kötődésű terhei

Höpken, Wolfgang – M. Beer – A. Korb – M. Martens – G. Seewann – N. Spannenberger – A. Wirsching: *Vor- und Gründungsgeschichte der Südosteuropa-Gesellschaft: Kritische Fragen zu Kontexten und Kontinuitäten.* = *Südosteuropa Mitteilungen.* 54. Jg. 2014. 4.no. Sonderheft. 120 p.

2013 elején történt, hogy a Délkelet-Európa Társaság (Südosteuropa-Gesellschaft) által adományozott, megbecsült korábbi vezetőjéről elnevezett „Rudolf Vogel-érmet” soros címzettje: Andreas Ernst történész, publicista, azidőben a Neue Zürcher Zeitung belgrádi tudósítója, a névadó 1945 előtti, nemzetiszocialista kötődésű korai pályafutására emlékeztetve visszautasította, miután rátalált a Wikipédia egyébként évek óta a hálón fent lévő Vogel-cikkére. Az esetet a sajtó is nagy dobra verte. Az 1952-ben alapított, jelentős térségi kapcsolat- és kutatásszervező tevékenységére méltán büszke Társaság vezetősége meghökkent, de azonnali hatállyal törölte Vogel nevét a kitüntetés elnevezéséből, s azt egyszerű „újságírói díjra” változtatta. Vogel, aki már a Társaság alapításából kivette részét, 1959 és 1965 között töltötte be az elnöki szerepet, majd utána is sokáig alelnök volt. A váratlan leleplezés súlyos mulasztásokra figyelmeztet az eredetileg etnopolitikai érdekű, az etnikai nyúlványokra és szigetekre kitekintő német Délkelet-Európa-kutatás már hatalmi-politikai előjelű náci előzményeit illető múltfeldolgozás tekintetében s magának a Társaságnak ebben viselt felelősségére. Ma már nyilvánvalóan nem a tudatos elhallgatásról és büjtatásról van szó, ám a hiteles, maradéktalan feltárás, úgy látszik, az elkényelmesedéssel is törést szenvedhet, elnyújtva a tények lappangását. Nem véletlenül kongatta a vészharangokat – szélesebb történeti összefüggésekben – az 1998. évi német történész-tanácskozás. A Délkelet-kutatás szakember-gárdája akkor 2002-ben megrendezett szimpóziumával reagált a történész szakma felhívására; az elemzések, állásfoglalások napvilágot láttak a Mathias Beer és Gerhard Seewann szerkesztette gyűjteményben: *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches* (Délkelet-kutatás a Harmadik Birodalom árnyékában, München, 2004). Most a Társaság is megfelelt a friss kihí-

vásra, és már az év későbbi időszakára tudományos konferenciát hívott össze a számvetés célkitűzésével. A Társaság orgánuma itt ismertetendő számában e konferencia súlyponti előadásait foglalja össze. A tanácskozás, előzetesül ahhoz, hogy a szervezet önmegtisztulásának elakadását mielőbb „tetten érje”, az elvi számvetés, a módszertani lehetőségek kérdéseit tűzte napirendre. E kérdések minden ponton a háború előtti alapító nemzedék tagjainak a korfordulót átívelő tevékenységébe, a személyi bázis folytonosságába ütközött, aminek az érdekeltek évtizedeken keresztül nem tulajdonítottak kellő jelentőséget, vagy adottságként kezelték. Esetleg eleve homályban maradt a pályák terheltsége. Fontos hozadéka a konferenciának néhány ilyen pálya felfedező vagy nyomatékító bemutatása.

*

A német Délkelet-kutatás markáns ős-szereplői sorában nem újdonság az úttörő, mindvégig dinamikus Fritz Valjavec (1906–1960) kiterjedt érintettsége, ami 1945 utáni tevékenységében nem sokban gátolta. (A Magyarországon jól ismert Norbert Spannenberger szolt erről, Gerhard Seewann-nal együtt, immár már többed alkalommal.) Valjavec Budapestről, Bleyer Jakab köréből 1930 körül kerül Münchenbe. Itt végzi egyetemi tanulmányait s itt indul kutatói pályája. A kezdetek a nemzetiszocialista párt militáns diákszövetségében, a délkeletről érkező külföldi hallgatók irányában vállalt pártfogó szerep jegyében zajlottak. A részvételükkel szervezi az ún. országszolgálatokat, melyek keretében a megbízottak szűkebb honuk „népi” németisége körében hivatottak „felvilágosító” tevékenységet végezni. E tekintetben a „nagynémet” eszmék nemzetiszocialista hangszereléséről van szó. A délkelet-európai térség (súlyponttal: Magyarország, Jugoszlávia, Románia) német érdekekre kiható múltjára és akkori jelenére irányulnak kutatásai is, melyeket a többi között az 1930-ban létrejött Délkeleti Intézet (Südost-Institut, München) kereteiben (1935/40 között vezető pozícióban), majd a Biztonsági Főhivatalnak alárendelt berlini Német Kultudományi Intézetben (Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut) végez. Szemléletét, nem is titkoltan, a „német kultúrfölény” premisszája jellemzi. Munkás-

sága többkötetes, monumentális főművében összegződik: *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa* (A németiség és Délkelet-Európa közötti kulturális kapcsolatok története, 1953/58). Előzetesként egy magyar–német kapcsolattörténet-kötetet dolgoz ki: *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten - Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns* (Német kulturális befolyás a közeli Délkeleten – főképp Magyarországot ideértve, 1940). Valjavec az 1930-as évek végétől egyre szorosabb kapcsolatokat tart a magyarországi Volksbunddal. A Kultudományi Intézet keretében folyó munka a háborús időszakban közvetlenül kamatozik az SS-biztonsági szolgálat (SD) számára. Önmagában a Délkelet-kutatás immár „ellenségkutatás” formáját ölti. Valjavec – 1933 óta a náci-pártban – ekkor akár kényszerűségből az SS-nek is tagja, „bevetésére” is sor kerül a frontvonal menti helyszíni akciókban. Egészen új a felfedezés, ami szerint ezek során 1941-ben történetesen Csernovic körzetében társaival belesodródott a háborús bűncselekményekbe. Valjavec a háború után gyakorlatilag akadály nélkül kezdheti újra tevékenységét – a Délkeleti Intézetet újrászervezve, előkészítve a Délkelet-Európa Társaság, a Délkeleti Német Történelmi Bizottság (*Südostdeutsche Historische Kommission*) vagy a délkelet-német menekült-bázisú kulturális intézet, a Südostdeutsches Kulturwerk létrehívását. Törekvéseit a háború utáni nyugat-német politika színterén a menekült/elűzött csoportok szülőföld-emlékezetének ápolása, egyszersmind – a hidegháború – talaján az új bolsevista rezsimek jelenére kihegyezett „ellenségkutatás” célkitűzése legitimálja. Valamennyi intézmény vagy szervezet munkájában, bár mostmár sokakkal versenyben, oroszánrészt is vállal. Valjavec rövidre szabott életének utolsó idejében tanszéket is kap a müncheni egyetemen speciális kutatásainak tárgykörében.

*

Az 2013. év újonnan leleplezett „hőséről”, Vogelről Michael Martens szól. Rudolf Vogel (1906–1991) felső-sziléziai honából kerül Berlinbe, és gazdaságföldrajzi, szociológiai tanulmányai után újságírói és sajtószervező karriert fut be. Eredetileg katolikus-konzervatív nézeteket valló elme, 1933-tól azonban szorgosan igazodik a nemzeti-szocialista

aktualitáshoz. A világháborús időszakban fronttudósító, majd a Néptájékoztató és Propagandaminisztérium számára „jelent” a németek megszállta Balkánról. Kitűnik mindenekelőtt véresszájú antiszemita uszításával. A háború után, hona lengyel elcsatolását követően, „menekültként” telepszik meg a württembergi régióban, politikai pályára lép a Kereszténydemokrata Unió (CDU) színeiben. 1949–1964 között a német Szövetségi Gyűlés tagja, különböző választmányi tisztségeket is betölt, ezt követően négy évig Nyugat-Németország követe Párizsban az OECD-nél. Szórványos sajtógyanúsítások náci múltját illetően nem ártanak politikai karrierjének. Valjavecvel együtt részese a Délkelet-Európa Társaság létrehívásának, majd 1959–1965 között az elnöki tisztelet is betölti, és további negyedszázadon át mint alelnök munkálkodik tovább. A Wikipédia-cikk lényegében a korai gyanúsítások állításaira, kérdéseire utal. Ebben SS-szolgálat, a német kapituláció tájékán háborúsbűnös-szöktetés is szerepelt, melyek egyelőre bizonyítatlan feltételezések. A német Szövetségi Levéltár mindazonáltal gazdag tárháza Vogel antiszemita sajtó- és propagandatevékenységének.

*

Az „országszolgálat”-szervezés területén Valjavec jelentős támasza 1936–1944 között ifjabb pályatársa, a Thüringiából származó Franz Ronneberger (1913–1999; a konferenciaanyagon belül többen is érintik), aki jogász pályán indul, majd társadalomkutató tevékenységéről lesz ismertté. Első, történetesen délkeleti irányú, elemző munkái nyomán meghívják az Anschluss utáni bécsi helytartóság külügyi hivatalába, ahol a „Duna menti és balkáni térség” német vezetéssel, a „népi” németiség közreműködésével történő átrendezésének és integrációjának tervező-elemző munkálataival bízzák meg. Ronneberger a témában szerteágazó publicisztika tevékenységet is kifejt, cikkei, tanulmányai a szlovákiai, romániai német nyevű orgánumoktól a magyarországi Volksbund sajtójáig betérítik a térséget. Vezetésméi közé tartozik a zsidó jelenlét kérhetetlen felszámolása. A háború utáni igazolási eljárást „politikamentes” tevékenységének következetes hangoztatásával vészeli át, miután Essenben, Münchenben, majd Nürnbergben jut egyetemi pozí-

ciókhoz. Tudományos munkássága merőben új irányba fordul: a kommunikációtudomány, benne a *public relation*-elmélet úttörő, mind szélesebb körben elismert művelője (*Legitimation durch Information*, 1971, stb.). Háború előtti nyomok egyes, főképp liberális oldalról érkező kritikák szerint tetten érhetők antidemokratikus felhangokban vagy hangsúlyokban. Ronneberger párhuzamosan továbbra is figyelmet szentel Délkelet-Európának politikai és szélesebb intézményi rendszerkérdések vonatkozásában (pl. *Institutionen und institutioneller Wandel in Südosteuropa*, 1994), amivel szükségképp partner marad a Társaság számára.

*

Az 1945-ös korfordulón szabadon átívelő pálya délkeleti vonzáskörben Theodor von Uzorinac-Koháry (1909–1967), horvát–osztrák családból származó, boszniai születésű ügyvédé, újságíróé és az őt mindenhová követő Hermann Proebst (1904–1970) berlini író-újságíróé is. (A két életutat bemutatja: Alexander Korb.) Uzorinac-Koháry (névelemzésével a magyar elem tekintetében lehetne foglalkozni) Grácban nő fel, ugyanitt kezdi egyetemi tanulmányait, majd Berlinben és Münchenben folytatja, mindinkább elkötelezve magát a náci szellemű diákmozgalomnak. Egyidejűleg kapcsolatba kerül Usztasa-tájékozódású horvát kortársaival is, bekapcsolódik az emigráció jugoszlávellenes propagandatevékenységébe. Ausztria hitleri bekebelezése után belép a náci-pártba, Jugoszlávia német megszállásának előszelében pedig a Wehrmacht központi elhárításának ügynöke lesz. Egyidejűleg azonban a Harmadik Birodalom és a horvát fasiszta bábállam, illetve szélesebb – már megszállt vagy szövetségessült délkeleti régió –, közös jövőjét propagáló ténykedést is felveszi programjába. Közösen Proebsttel kiadót alapít (Europa-Verlag, 1941) Zágrábban nagyralátó, nemzetközi terjesztésben és felfutásban gondolkodó tervekkel. Helyi viszonylatban a kiadó számos lap, folyóirat mellett szépirodalmi, ismeretterjesztő és politikai célzatú egyedi kiadványokkal a horvát közönség „átneveléséhez” kívánt hozzájárulni. Társa 1945 elején még kijut a szerb partizánegységek által körülkerített Zágrárból, a végsőkig kitartó Uzorinac viszont belefut a győztesekbe. Ez tíz évébe kerül jugoszláv őrizetben. Kiszabadulva 1955 folyamán Münchenbe siet,

jelentkezve a Valjavec vezette Délkeleti Intézetnél, majd a náci múltú Rudolf Vogel elnöksége alatt alelnöki pozíciót nyer a Délkelet-Európa Társaságnál a maga Usztasa-előéletével. Barátja, Proebst is előkerül, aki időközben előlépett a Süddeutsche Zeitung – kompromittált nézeteitől talán megvált – főszerkesztőjévé, Uzorinac pedig funkciókhoz juttatja a saját környezetében. Ő maga ártatlan mesékkal altatja el a munkatársak vagy a közvélemény gyanakvását zágrábi éveit illetően, tízévi börtönét pedig elintézi a jugoszláv kommunista hangoztatásával. Ugyanakkor kevéssel Münchenbe érkezése után az Usztasa-emigráció csoportjaival lép kapcsolatra.

*

A múltfeldolgozás mulasztásaira kézenfekvő lehet az 1945 utáni nyugat-német fejlődés kikerülhetetlen adottságaira utaló számos magyarázat (a múlttal érintett értelmiség hatalmas túlaránya, a társadalom kifáradása, jó másfél korai évtized politikájának hidegháborús ellenérdekeltsége stb.). A Délkelet-kutatás, ha korábban „stratégiai ágazatnak” számíthatott, a háború után már súlyát veszítette. Kikkel is dolgozhatott volna a szakterület, ha nem ad teret az alkotóereje teljében lévő régi gárdának? Mennyiben árthattak a régiek a kutatás aktuális célkitűzéseinek megvalósításában? Ilyen és hasonló kérdésekkel szembesülnek a terület mai protagonistái, és az ezekre adandó válasz mentén tapinthatják ki a szakaszonkénti mulasztások felelősségének – kétségkívül visszatekintésben is tanulságos – oksági összefüggéseit. A koordinációs-kapcsolat-szervező feladatokra létrejött Délkelet-Európa Társaság felelőssége talán a legnagyobb, s talán túlon túl „kivárt” a számvetéssel, ami most végképp a körmére égett. Tennivalói tehát e vonatkozásban is számosak, hisz saját történetének irodalma igencsak csekélynek mondható.

Komáromi Sándor